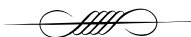

TÓTH HAJNALKA

A „Birodalom utolsó reménységének” veresége

1687. augusztus 12.

A nagyharsányi csatát a magyar történetírásban szokássá vált „második mohácsi csatáként” emlegetni. Az 1687. augusztus 12-én lezajlott csata helyszíne viszonylag közel esett ahhoz a területhez, ahol 1526. augusztus 29-én II. Lajos magyar király (1516–1526) hadserege I. Szülejmán szultán (1520–1566) hadaitól vereséget szenvedett. Az 1526. évi mohácsi csata elvesztésének következménye a Magyar Királyság szuverenitásának, területi egységének elvesztése, egyben az Oszmán Birodalom kárpát-medencei uralmának kezdete volt. Több mint 160 évvel később a közel azonos helyszínen és időpontban aratott győzelem a „győzhetetlen török császár” serege fölött – szimbolikus értelemben is – nagy jelentőséggel bírt a keresztények számára. A visszafoglaló háborúk időszakára (1683–1699) vonatkozóan jelentős számú ún. nyugati (magyar, német, olasz, angol nyelvű) levéltári és elbeszélő forrás áll a kutatók rendelkezésére. Ezzel szemben török részről ez idáig kevés történeti munkát és levéltári anyagot sikerült a kutatásba bevonni. Az oszmánok számára kudarccal végződő hadi eseményekről pedig – ahogy a nagyharsányi csatáról is – meglehetősen szűkszavúan tudósítanak a török krónikások. A rendelkezésünkre álló források alapján az alábbiakban azt a folyamatot mutatjuk be, amely elvezetett keresztény részről a győzelemhez, míg oszmán részről a súlyos vereséghez.

Az 1526-ban elveszített mohácsi csata nem önmagában eredményezte a Magyar Királyság pusztulását. Az Oszmán Birodalom határai a XIV. század végén már a Balkánon húzódtak, hadserege mind gyakrabban került összeütközésbe a Magyar Királyság haderejével is. Miután az oszmánok a XV. század második felében sikeresen integrálták birodalmukba a balkáni országokat, hozzákezdhetek a magyar végvárrendszer szisztematikus felőrléséhez. A fővárok elfoglalása és ezáltal a végvárrendszer összeomlása után a mohácsi ütközetben mértek megsemmisítő vereséget a Királyság hadseregére.

Ugyanígy a keresztény hadak oszmánok feletti sikerei, azok magyarországi uralmának felszámolása I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705) valamint Sobieski János lengyel király (1674–1696) szövetséges csapatainak 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél aratott győzelmével vette kezdetét.¹ Az ekkor meginduló ún. visszafoglaló háborúk időszakának (1683–1699) egyik legjelentősebb eseménye pedig a Magyar Királyság egykori kormányzati központjának, Buda várának 1686. szeptember 2-án történt visszafoglalása volt.² Az 1541 óta a török hódoltság kormányzati központjaként működő vár elvesztése pedig alapjaiban rengette meg az oszmánok magyarországi uralmát.

A keresztény hadak régóta várt sikerei mögött döntő szerepe volt a megváltozott nemzetközi körülményeknek. Miután 1683-ban Bécs alatt sikerült megállítani az oszmánokat, 1684 tavaszán XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alatt I. Lipót, Sobieski János és Marcantonio Giustiniani velencei dózse (1683–1688) részvételével létrejött egy nemzetközi törökellenes szövetség, a Szent Liga, amelynek egyetlen célja az oszmánok kelet-európai hegemóniájának

a megtörése volt.³ Ezt követően az Oszmán Birodalomnak egyidejűleg három hadszíntéren kellett felvennie a harcot a keresztény erőkkel: az Adriai-tengeren a Velencei Köztársaság hajóhada fenyegette a birodalom területeit, a szárazföldön pedig a szövetségesek hadereje egyrészt a kárpát-medencei magyar hódoltság területén indított támadást, másrészt a kelet-európai steppe nyugati peremén.⁴

A magyar hadszíntéren 1684–1685-ben elszenvedett vereségek⁵ hatására IV. Mehmed szultán (1648–1687) 1685 decemberében azzal a reménnyel nevezte ki nagyvezérévé Szári Szülejmán pasát – aki szerdárként a lengyelországi hadszíntéren jelentős sikereket ért el –, hogy ő majd itt is véget vet a kudarcoknak és megállítja a keresztény haderő előnyomulását.⁶ A nagyvezér személyesen szállt táborba 1686 tavaszán, majd júniusban már mint ún. főszerdár (*serdar-i ekrem*) indult útra hadaival Magyarország felé.⁷

Ezzel egy időben a keresztény oldalon is – ha viszonylag lassan, de – megindult a hadjárati készülődés. Június elején Lotharingiai Károly herceg (1643–1690) Párkányánál kb. 34 ezer fős sereg fölött tartott szemlét, majd I. Lipót parancsa szerint indult meg Buda felé június 9-én.⁸ A szövetséges keresztény csapatok június 18-án vették ostrom alá Buda várát, a török felmentő sereg előhadai pedig csupán augusztus első napjaiban jelentek meg az ostromlók háta mögött. Innentől kezdve állandósultak az ostromlók és a török sereg elővédjei közötti kisebb-nagyobb csetepaték. A nagyvezér több alkalommal is megkísérelt katonákat bejuttatni az ostromlott várba, de ezek a próbálkozások rendre kudarcba fulladtak az ostromlók jól kiépített védművei között. Mindemellert az ostrom egyik legjelentősebb momentumának azt tarthatjuk, hogy bár Szári Szülejmán pasa nagyvezér többször is hadrendbe állította seregét, a két szemben álló haderő között nem került sorsdöntő összecsapásra. A császári hadvezetés számára jelzés értékű volt a nagyvezér és rettegett hadának tétlensége (vagy tehetetlensége?). A források hiányos volta miatt csak találgatni lehet, hogy Szári Szülejmán pasa miért nem vállalta fel az ütközetet. Lotharingiai Károly – mérlegelve az augusztus végéig történeteket és felmérve a saját haderejének tartalékait – megtévesztésből szeptember 2-án felsorakoztatta seregét a nagyvezér hadával szemben, de rövid ideig tartó feszült várakozás után csapatait a vár felé fordította és egy általános rohammal bevette Budát.⁹

A nagyvezér, a „Birodalom utolsó reménysége”¹⁰ pedig csatarendbe állított hadával mozdulatlanul nézte végig Buda elvesztését. Az események egyik megörökítője, Szilahtár Mehmed török történetíró¹¹ kizárólag Szári Szülejmán pasát hibáztatta a kialakult helyzetért, amiért nem nyújtott segítséget a várban lévőknek: „az ő nemtörődömségéből adódott ez a helyzet. Éppen ezért szegyenkezve felkerekedett arról a helyről, és visszafordult Eszék irányába”.¹² A nagyvezér, miután erősítést küldött Székesfehérvárra és Egerbe, szétzilált seregével megindult délre, útközben a Duna menti várakat, palánkokat sorra kiürítettette és leromboltatta.¹³ A gyors visszavonulás során nagy pusztítást hagyott maga után a Devlet Giráj kalga szultán által vezetett kb. 17-18 ezer fős krími tatár segédhad is.¹⁴

Szeptember 2. után a császári és szövetséges hadak számára két lehetőség kínálkozott: egyrészt megindulni a rendezetlenül visszavonuló nagyvezéri sereg után és nyílt ütközetre kényszeríteni, másrészt a Buda visszavételével és a török felmentő sereg tehetetlenségével létrejött helyzeti előnyüket kihasználva kísérletet tenni további várak elfoglalására.¹⁵ A Lotharingiai Károly vezette egyesült szövetséges haderő¹⁶ szeptember 6-án azzal a szándékkal indult el Eszék irányába, hogy Szári Szülejmán pasa hadával megütközzön és vereséget mérjen rá.¹⁷

A nagyvezér Buda elvesztését követően szinte azonnal békeajánlatot tett a császáriak-

nak.¹⁸ A háromfrontos háborúban álló Porta és a megszegyenült nagyvezér számára a béke (vagy fegyverszünet) megkötése mindenképpen haladékot jelentett volna erői újbóli összpontosítására. A pasa Baló Mátyás erdélyi követet és általa Apafy Mihály erdélyi fejedelmet (1662–1690) arról akarta meggyőzni, hogy Buda visszavételéért maga a császár fog majd hadba vonulni, „készebb lesz [...] Candiától is megválni, mint Budát a németnek engedni”.¹⁹ A bécsi vezetés azonban jól érzekelte a Porta, illetve a nagyvezér terveit, és nem kívánták az előttük álló lehetőséget – a török hadsereg feletti döntő győzelem megszerzését és az országból való kiszorításukat – elszalasztani.²⁰

A Lotharingiai Károly herceg vezette keresztény sereg végül Tolnáig előnyomulva szeptember 19-én haditanácsot tartott. Meghatározták a további hadműveleteket, amelyek alapján a nagyvezér seregének üldözéséről és az útközet kikényszerítéséről lemondtak, ugyanakkor további török várak visszafoglalását tűzték ki célul. A sereget két hadtestre osztották, az egyiket Bádeni Lajos őrgróf vezetésével Pécsre küldték, míg a másikat Antonio Caraffa generálissal Szegedre.²¹ Már az 1686. évi hadműveletek megindulásakor a Budát ostromló főszereg mellett két másik hadtest is működött az ország területén: egy a Dráva mentén, egy pedig Felső-Magyarországon és később Erdélyben. A Dráva-Száva között szolgálatot teljesítő hadtest – Erdődy Péter horvát bán (1670–1693) segítségével és tetterekészsége ellenére – nem ért el jelentősebb sikereket. Szeptemberben azonban az északon és Erdélyben sikeresen fellépő Friedrich Scherffenberg gróftól neveztek ki a Dráva menti hadtest élére.²² Scherffenberg és Bádeni Lajos hadtesteinek²³ egyesülését nemcsak a Pécsről és Szigetvárról ki-kicsapó török őrség hátráltatta, hanem a megáradt Dráva is. Így a drávai hadtest csak október 9-én tudott átkelni a folyó bal partjára, de időközben Bádeni Lajosnak szeptember 23-án már sikerült bevennie Simontornyát.²⁴ Majd az egyesült sereg Pécs alá vonult, ahol a török őrség október 21-én adta meg magát.²⁵ Ezt követően a sereg egy része az őrgróf vezetésével Dárdához vonult az eszéki híd felégetésére, a másik rész pedig Scherffenberg parancsnoksága alatt Siklós alá, ahol október 30-án hat napi ostrom után a védők feladták a várat.²⁶ A császáriaknak sikerült az eszéki törökök lövései közepette a híd dárdai oldalát és a hajóhidat is felégetniük. A téli időjárás közeledtével Bádeni Lajos az elfoglalt várakba császári helyőrséget hagyott hátra, Scherffenberg katonáit téli szállásra küldte, majd saját hadtestével megkezdte a visszavonulást, útközben azonban még körülzárta Kaposvár várát, amely november 12-én szintén megadta magát.²⁷

A dél-dunántúli eseményekkel egy időben a Szeged elfoglalására küldött kb. 20 ezer főből álló sereg²⁸ figyelmét és erejét megosztotta, hogy az ekkor Eszéknél táborozó Szári Szülejmán pasa nagyvezér segítséget küldött a vár felmentésére. A Csorumlu Mehmed aga vezette 5-6 ezer fős török-tatár sereget azonban Zentánál a császáriak megfutamították.²⁹ A második 10-12 ezres felmentő sereg a Mehmed agát megverő császári hadtestbe botlott és szintén vereséget szenvedett.³⁰ Szeged török őrsége október 23-án megadta magát.³¹ A tél beálltakor a jelentősebb várak közül csak Eger, Nagyvárad, Temesvár, Szigetvár, Székesfehérvár és Kanizsa maradt a törökök kezén.

Szári Szülejmán pasa nagyvezér miután november 14-én Belgrádba érkezett – és nem is tért vissza Konstantinápolyba –, ismét béketárgyalásokat kezdeményezett.³² A bécsi udvar elhatárolódott a békekötéstől, de az 1687. évi hadművelati tervek lassan és nehézkesen körvonalazódtak. I. Lipót Belgrádot jelölte meg hadászati célpontként, de hadvezérei ellenezték, hogy jelentős török erődöket a hátuk mögött hagyva kíséreljék meg a vár elfoglalását. Ugyanakkor Lotharingiai Károly és Bádeni Lajos abban a kérdésben nem értettek egyet,

hogy mely várak bevételére irányuljon a következő évi hadjárat.³³ A létrejött megállapodás értelmében aztán 1687 nyarán Lotharingiai Károly hercegnek 40 ezer fős sereggel kellett elindulnia Esztergomból Eszék irányába a Duna jobb partján, hogy megkísérelje a hídon való átkelést és az eszéki vár elfoglalását. Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadainak pedig a szolnoki gyülekezést követően a bal parton kellett előre haladniuk Pétervárad felé.³⁴

A hadműveleti terv körüli huzavona és a lassú táborba szállás következtében Szári Szülejmán pasa is időt nyert a hadi készülődésre. Maga a Porta is jelentős összegeket áldozott az ez évi magyarországi hadjáratra.³⁵ Mivel a nagyvezér és hada a telet Belgrádban töltötte, a bécsi udvar számára nyilvánvaló volt, hogy a nagyvezér az elmúlt esztendő kudarcáért, továbbá saját presztízse és élete megmentéséért elégtételt kíván venni a keresztény hadakon. Június elején már arról szóltak a hírek, hogy Pétervárad felől 4 ezer tatárt akarnak átküldeni Szeged felé.³⁶ Ugyanakkor Lotharingiai Károly június 4-én csupán kb. 15 ezer főnyi sereggel tudott elindulni Esztergomból Budára, majd onnan június 9-én Eszék irányába. Ekkorra pedig már nagyobb török előőrsök érkeztek Péterváradra, illetve némely egységek már a Drávát is elérték. Szári Szülejmán pasa parancsot adott az eszéki híd felújítására.³⁷ Lotharingiai Károly június 15-én Földváron arról értesült, hogy Eszék alatt már 10 ezer török van, a nagyvezér pedig Péterváradnál táborozik.³⁸ Amikor a herceg csapataival június 18-án Tolna mellé ért, Szári Szülejmán pasa a hírek szerint javában Eszék felé menetelt.³⁹

A császári sereg Mohácson és Baranyaváron keresztül június 24-én megérkezett Dárdára, ellenőrzése alá vonta a drávai híd bal oldalát és elvágta a kapcsolatot Eszék és a még fennálló dunántúli török várak között. Az eszéki híd dárdai oldalán lévő töltést őrző janicsárokat a császáriak ugyan megfutamították, a hídon való átkelést azonban az eszéki vár őrségének megerősítése miatt ismételen nem tudták végrehajtani.⁴⁰

Ezek után Lotharingiai Károly a drávai átkelés helyéül a folyó felsőbb szakaszán lévő Old nevű települést jelölte ki,⁴¹ amely elég távol esett ahhoz, hogy a törökök megzavarhassák őket. A császári sereg július 12-re kelt át a Dráván azzal a szándékkal, hogy Eszékéről kicsalogassák a törököket és végre nyílt csatára kényszerítsék őket. A herceg terve szerint a Duna bal partján előre nyomuló Miksa Emánuelnek is át kellett kelnie a Dunántúlra, hogy csatlakozzon hozzá. Ez a terv azért is tűnt reálisnak, mert amikor a Szolnokról késve induló császáriak július 1-én Szegedre érkeztek, a nagyvezér erősítést hátra hagyva Péterváradról Eszékre tartott. A bajor választó július 8-án kezdte meg az átkelést a Dunán Bajánál és Lotharingiai Károly serege után vonult. A két sereg aztán július 15-én már a Dráva jobb partján, Valpónál egyesült.⁴²

Amikor július 18-án a császári és a bajor hadsereg egésze megérkezett Eszékre, ott már Szári Szülejmán pasa nagyvezér serege a vár előtt kiépített, mindkét szárnyával a Drávára támaszkodó sáncrendszer mögött várakozott.⁴³ A stratégiai jelentőségű eszéki vár megtartása szempontjából a nagyvezér ezen taktikai lépése mindenképpen hasznosnak bizonyult. Ugyanakkor a keresztény hadak várakozásaival szemben arra is utalt, hogy Szári Szülejmán pasa most sem akar seregével nyílt színi ütközetbe bocsátkozni, ahogyan egy évvel korábban Buda alatt sem vállalta fel a harcot.⁴⁴ Július 19-én Lotharingiai Károly serege támadást indított a törökök sáncai ellen, de a több órás sikertelen küzdelem után az egyetlen reális lépésként visszavonult, hogy ezáltal megkísérelje kicsalogatni az ellenséget.⁴⁵ A törökök a visszavonulókat üldözőbe vették, de 5-6 ezer fős lovascapatuk nagyobb veszteségeket szenvedtek, mint az üldözöttek.⁴⁶

A török főszereg nem mozdult ki a sánckból, ezért a császáriak július 23–24-én átkeltek

a Dráván⁴⁷ és a kistótfalui völgyig vonultak vissza.⁴⁸ A keresztények visszavonulását török részről sikerként könyvelték el.⁴⁹ A nagyvezérnek a továbbiakban arról kellett döntenie – amiről török történetírók értesülése szerint a táborban vita is támadt –, hogy kövesse-e az ellenséget a Dráva bal partjára vagy sem.⁵⁰ A pasa győzelmet akart aratni a keresztények felett és az átkelés mellett döntött.⁵¹ Amikor erről a herceg értesült,⁵² hadait Siklósra Mohács közelébe vezényelte, hogy a török sereg útját északról elvágják és a saját raktárbázisukat megvédjék.⁵³ Szári Szülejmán pasa augusztus 3-án kelt át a Dráván,⁵⁴ majd Baranyavár felé vette útját, amely környékről aztán napokig nem mozdult el hadaival.⁵⁵

A császári vezetés a törökök látszólagos mozdulatlansága miatt ismét kezdeményezésre kényszerült. Mérlegelve Szári Szülejmán pasa lehetséges szándékait – amelyeket a török források sajnos nem részleteznek –, két tervet vázoltak fel: vagy tovább vonulnak Mohácsra északra, vagy a siklósi és pécsi raktárhoz mennek, majd azok kiürítése és felégetése után indulnak el Székesfehérvár irányába.⁵⁶ Az adott taktikai lépések háttérében továbbra is az a szándék állt, hogy végre csatára kényszerítsék a nagyvezért, mert ahogy a herceg naplójában olvasható: „már több mint egy hónapja igyekszünk a nagyvezírt harcra bírni [...] s ez a hatalmas oszmán hadsereg továbbra is minden lehetségest megtesz, hogy a harcot elkerülje, folyton elsáncolva magát.”⁵⁷

A császári és bajor sereg kimozdult a kiürített és felégetett Mohácsra Siklós irányába a Villányi-hegység északi oldalán,⁵⁸ de hadmozdulataikat a törökök folyamatos zaklatása közepette tudták csak megtenni. Az oszmán sereg előőrsi két helyen is elzárták a Siklósról vezető utat: Kistótfalunál és a Villányi-hegység déli lábánál is, minek következtében augusztus 11-én összecsapásokra is sor került az ellenséges csapatok között.⁵⁹ Hóvári a nagyvezér tudatos lépéseként értékeli, hogy Kistótfalunál egy kb. 10 ezer fős sereggel feltartóztatták a keresztény hadakat, szerinte Szári Szülejmánnak „tisztaban kellett lennie azzal, hogy küszöbön áll a döntő összecsapás”.⁶⁰ Ugyanakkor azt írja: a nagyvezér nem gondolt arra, hogy a herceg visszafordul és a hegység déli oldalán próbálkozik az átvonulással. Ezzel szemben Nagy az oszmán hadmozdulatokat cselként értelmezi: az utat északon lezáró seregrész célja az volt, hogy a keresztényeket déli irányba eltérítse, és így az ott táborozó oszmán seregekkel bekerítsék őket.⁶¹ Ezt a nézetet támaszthatja alá az a bajor választó naplójában olvasható bejegyzés is, miszerint a keresztényeket feltartóztató törökök nem akartak megütközni.⁶² Az augusztus 11-i eseményekkel kapcsolatban felmerült Miksa Emánuel foglyul ejtésének szándéka, amiről Szilahtár Mehmed is említést tesz, de a keresztények között is híre ment.⁶³ A fejedelem elfogása nyilván helyzeti előnyhöz juttatta volna a nagyvezért és akár a békét is kikényszeríthette volna I. Lipót császártól.

Szári Szülejmán pasa nagyvezér a 11-én délután történt események után kimozdította táborát Baranyavárról északnyugati irányba, a 60-70 ezres sereg nagyobbik része a Karassó (vagy Karasica) folyó völgyében és az attól nyugatra emelkedő fennsíkon építtette ki a nem túl megbízható sáncrendszerét, amelyet nyugatról erdő határolt.⁶⁴ A nagyvezér ezen lépését a török történetírók felelőtlennek értékelték, a nehéz terepviszonyok, az erdő és a bozotos miatt, ami lehetlenné tette, hogy jól védett tábor alakítsanak ki, egyértelműen rossz döntésnek tartották.⁶⁵

A keresztény haderő által várt tényleges összecsapásra mindezek után augusztus 12-én délelőtt került sor, amikor is a mohácsi csata helyszínétől 15–16 km távolságban délnyugatra a nagyvezér csapatai indítottak támadást a császári sereg ellen.⁶⁶ Lotharingiai Károly herceg a hajnali órákban hadrendbe állított hadai élén a kistótfalui völgyből elindult vissza Villány felé,

hogy azután rátérjen a Nagyharsányon át Siklósra vezető útra, a Villányi-hegység déli oldalán. A keresztény sereg az út két oldalán két vonalban vonult: elől Lotharingiai Károly vezetésével a sereg jobbszárnya kb. 30 ezer fővel, mögötte a szintén 30 ezres létszámú balszárny Miksa Emánuellel. Szilahrtár Mehmed tudósítása szerint a csata előtt „az elől lévő valamennyi vezír, mírmírán és emír is elrendezte a lovas iszlám csapatok jobb és bal szárnyát”.⁶⁷

Elsőként a keresztény sereg hátsó, balszárnya – azaz a gyengébbnek hitt bajor seregetest –, annak is a második vonala ellen indított támadást az anatóliai lovasság északról, míg a janicsárok megkísérelték dél-délkelet irányból kettévágni a két vonalat, illetve a hadsereg két szárnyát elválasztani egymástól. A törökök támadása kapcsán Nagy megjegyzi, hogy azok nem számítottak a keresztény vonalak között és előtt lévő bozótosra, ami aztán jelentősen nehezítette a mozgásukat.⁶⁸ Hóvári azonban úgy látja, hogy a nagyvezérnek tisztában kellett lennie a terepviszonyokkal.⁶⁹ Utóbbi esetben azonban vagy nem kellőképpen tájékozódott a nagyvezér, vagy a keresztények esetleges reakcióját nem mérte fel jól. Az áttörés vagy más-képpen az oszmán hadviselésre jellemző bekerítő/átölelő hadművelet nem sikerült: egyrészt Miksa Emánuel csapatai gyors és fegyelmezett hadmozdulatokkal szembehelyezkedtek a támadókkal és feltartóztatták őket, másrészt Lotharingiai Károly seregteste egy részét visszafordította és Piccolomini tábornok vezetésével az anatóliai lovasság ellen küldte.⁷⁰ Az ekkor már Nagyharsány térségéig jutó keresztény jobb szárny nem vett részt a hadakozásban, csupán egy a Nagyharsány irányába előre törő tatár lovassereget vertek vissza.⁷¹

A csata második fázisában a keresztény sereg, pontosabban a Miksa Emánuel által vezetett balszárny délután öt óraker ellentámadást indított déli irányba, amelynek következtében a török csapatok visszavonulásra – egyes szemtanúk szerint menekülésre – kényszerültek és sáncaik mögé húzódtak.⁷² A hevenyészett sáncok azonban nem tudták feltartóztatni a szigorú hadrendben előre nyomuló császáriakat, ami a török lovasságot, majd a gyalogságot is megfutamodásra készítette. A keresztények részéről megmutatkozó erőfölény azzal a helyzeti előnnyel is párosult, hogy a török sereg menekülése közben egy viszonylag szűk helyre – a nyugati erdőség és a keleti mocsaras terület közé – szorult vissza. Ahogy ezt bajor oldalról látták: „Ahogy a mieink a védőállásokhoz értek, már láthatták, hogy az ellenség megkezdte a visszavonulást, de azt is, ahogy azon a szűk úton a svadronok egymás hegyén-hátán összetorlódnak. Amellett a védőállásaikat is elhagyják, a puskáikat eldobálják és itt-ott már mindenki futásnak eredt.”⁷³ A rosszul kiépített sáncok és tábor nem nyújthatott menedéket a visszavonulóknak, a lovasság megfutamodása pedig a gyalogságot még védtelenebbé tette. Ezen körülmények között nem volt érezhető a keresztény jobb szárny hiánya sem, amely nem tudott bekapcsolódni a hadakozásba, mivel a sűrű erdő megakadályozta a délkeleti irányú előre nyomulását.⁷⁴

Az oszmán hadsereg vereségének drámaiságát a történetírók leírásai mellett, az áldozatok becsült száma is jól tükrözi. A hadinaplók alapján a veszteségüket kb. 25 ezer főre becsülik. Egy részük menekülés közben a Karassó mocsaraiban lelte halálát, míg sokuk a Drávába veszett.⁷⁵ A törökök veszteségeivel szemben a keresztények mindössze hétszáz katonát veszítettek és kétszáz sebesültjük volt.

Az 1687. évi hadi események a császári szövetséges haderő és az oszmán sereg között megvívandó döntő ütközet köré szerveződtek. A keresztények további török kézen lévő várak visszafoglalását tűzték ki célul, de Lotharingiai Károly herceg és hadserege számára a központi kérdés az volt, hogy sikerül-e a nagyvezér hada felett nyílt csatában győzelmet aratni. Szári Szülejmán pasának pedig – akihez a szultán nagy reményeket fűzött – Buda eleste

után – ha látszólag el is akarta kerülni – nem maradt más lehetősége, minthogy győzelmet vívjon ki a császári hadak felett.

Szilahtár Mehmed a nagyvezért és annak elhibázott döntéseit okolja a nagyharsányi vereséért.⁷⁶ A keresztény források pedig nyilván nem oszmán szempontból nézik a történeteket. Érdemes azonban a vereséggel kapcsolatban kiemelni néhány momentumot. Szári Szülejmán pasa a csata elkerülhetetlenségének kényszere alatt állt. Hadvezéri kvalitásait sajnos – főként a török források korlátozott volta miatt – nem láthatjuk tisztán. Tudjuk, hogy szerdárként sikeresen tevékenykedett a lengyelországi hadszíntéren. A hegyekkel, folyókkal szabdaltságot változtatós terepviszonyok között elsősorban a könnyűlovasság török és tatár csapatokkal sikerült feltartóztatnia a keresztény lengyel sereget. Magyarországi működése során azonban tehetetlennek vagy tehetségtelennek tűnik: 1686-ban otthagya Budát, nem tudta felmenteni Szegedet; 1687-ben Eszék alatt nem akart megütközni, végül pedig Nagyharsánynál vereséget szenvedett. De látnunk kell azt is, hogy Buda alatt az ostromlók által jól kiépített circumvallációval szemben nem tudott mit kezdeni, és akár reális döntésként is értelmezhetjük, hogy nem bocsátkozott harcba. 1687 nyarán Eszék alatt pedig ő is egy európai mintára kiépített erős sáncrendszerrel védte meg a várat és készítette visszavonulásra Lotharingiai Károly seregét. Az Eszékéről való kimozdulás sem feltétlenül meggondolatlan lépés, ha tudjuk, hogy mindenképpen döntésre kellett vinnie a dolgot és győzelmet kellett aratnia. A nagyvezér óvatossága továbbra is megmaradt, hiszen Baranyavár mellett jól kiépített tábort állított fel és a császári sereg megtámadásának terve is kidolgozottnak tűnik. A terepviszonyok kapcsán pedig azt is mondhatjuk, hogy a lengyelországi tapasztalatokra alapozva tudatosan választotta ki a helyszínt. A nagyvezér joggal feltételezhetette, hogy a hegyvidék, az erdős, bozótos terep az oszmán könnyűlovasság bekerítő taktikája számára előnyös is lehet, míg a császáriak az oldalirányú gyors támadások során nehezen fognak alakulatba felfejlődni.

Ezen a ponton azonban azt kell mondanunk, hogy az 1687. augusztus 12-i csata legmeghatározóbb tényezője a két hadsereg közötti fejlettségbeli különbség volt. Ez alatt nem elsősorban a haditechnikai eszközök közötti különbséget kell érteni, hanem az azok alkalmazásában, illetve a fegyvernemekben és használatukban lévő eltéréseket, és a két hadsereg szervezésében, irányításában meglévő különbségeket.⁷⁷ Ebben rejlett a modernizálódó, a nagy létszámú gyalogos mellett dragonyosezredeket és vértés alakulatokat alkalmazó, fegyelmezett, jól mozgatható császári hadsereg ereje és előnye. Az oszmánok számára a hagyományos könnyűlovasság harcmodor alkalmazása a keleti hadszíntéren még nem jelentett hátrányt, az ellenség velük szemben a hasonló harcmodort alkalmazó kozákokat vetette be. Lotharingiai Károly vértés ezredeivel szemben azonban alulmaradtak. Miután már nem lehetett számítani a császáriak lassú reakciójára, sőt nagy erejű ellentámadásba kezdtek, az oszmánok számára az addigi előnyök visszaütöttek, nem maradt lehetőségük hathatós ellenállásra, védekezésre, ami kapcsán talán megkérdőjelezhető a baranyavári tábor lebontásának ésszerűsége. Mindezek következtében pedig elkerülhetetlenné vált a „birodalom utolsó reménységé”-nek veresége.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar történetírásban az oszmánok Bécs elleni 1683-as hadjáratával kapcsolatban a legrészletesebb monográfiát VARGA J. JÁNOS jelentette meg *Válaszáton – Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben* (Budapest, 2007.) címmel. A kötetéről készült recenziót lásd TÓTH HAJNALKA: Kahlenberg, 1683. *Aetas*, 24 (2009) 4. sz. 222–227.
- ² Az 1686. évi eseményekkel történetírásunk máig sokat foglalkozik, számtalan forráskiadás, monográfia, tanulmány született a témával kapcsolatban. Ezek felsorolására helyhiány miatt nincs lehetőség, csak a legfontosabbakat emelném ki. Máig a legalaposabb összefoglalás KÁROLYI ÁRPÁD–WELLMANN IMRE: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest, 1936. (A továbbiakban: Károlyi–Wellmann 1936) Forráskiadásként lásd *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986.; *Buda ostroma, 1686*. Szerk.: Péter Katalin. *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról*. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Lotharingiai Károly hadinaplója 1986) A török kiűzésének hazai és külföldi levéltári anyagáról: *A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. I–II. Szerk.: Bariska István–Haraszti György–Varga J. János. Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. Budapest, 1986.; *A török kiűzésének hazai levéltári forrásai*. Szerk.: Felhő Ibolya–Trócsányi Zsolt. Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. Budapest, 1987.
- ³ A Szent Liga 1684 márciusában jött létre: Sobieski János március 5-én, I. Lipót március 28-án, míg a velencei dózse április 25-én írta alá. Már ekkor megfogalmazódott annak szükségessége, hogy Oroszországot is bevonják ebbe a szövetségi rendszerbe, amelynek létrejötte a lengyel–orosz konfliktus miatt elhúzódó folyamat volt. Oroszország 1697-ben vált ténylegesen a szövetség tagjává. Minderről lásd GEBEI SÁNDOR: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle*, 41 (1999) 1–2. sz. 1–6. UÓ: Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas* 21 (2001) 2. sz. 134–154. – Érdemes megemlíteni, hogy a szövetségesek az iráni sahot is megpróbálták rávenni arra, hogy keletről támadja az oszmánokat, de egy 1686-os tudósítás arról számol be, hogy a sah és vezére mindössze jó szerencsét kívánt a keresztény hadaknak. NICOLAS JORGA: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Vierter Band. Gotha, 1911. (A továbbiakban: Jorga 1911) 202–203.
- ⁴ Az Adriai-tengeri eseményekre lásd: JOSEPH VON HAMMER[–PURGSTALL]: *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. Sechster Band. Pest, 1830. (A továbbiakban: Hammer[–Purgstall] 1830) 442–445, 451–454.; JOHANN WILHELM ZINKEISEN: *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. Fünfter Theil. Gotha, 1857. (A továbbiakban: Zinkeisen 1857) 130–132.
A kelet-európai steppén történetekre lásd: Hammer[–Purgstall] 1830, 442, 462. Zinkeisen 1857, 138. Jorga 1911, 203–205.; ALEXANDRE BENNINGSEN: *Le Khanat de Crimée*. Paris, 1978. (A továbbiakban: Benning 1978) 343. ISMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI: *II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar*. In: Uó: Osmanlı tarihi. III. Cilt. I. Kısım. Ankara, 2003⁶. (A továbbiakban: Uzunçarşılı I. 2003⁶) 473–475.
- ⁵ Az 1684–1685. évi magyarországi eseményekre lásd: Hammer[–Purgstall] 1830, 433–442, 455–458. Zinkeisen 1857, 116–122. *Magyarország hadtörténete*. Főszerk.: Liptai Ervin. I. köt. Budapest, 1984. (A továbbiakban: Magyarország hadtörténete 1984) 311–314. R. VÁRKONYI ÁGNES: *A török háború: Béctől Budáig (1683–1686)*. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. I. köt. Budapest, 1987. (A továbbiakban: R. Várkonyi 1987) 1581–1622. Uzunçarşılı I. 2003⁶, 462–468. BÁNLAKY (BREIT) JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Budapest, 2000. CD-ROM vonatkozó részek (A továbbiakban: Bánlaky 2000).
- ⁶ Szári Szülejmán pasát 1684-ben nevezték ki lengyelországi szerdarrá. Nagyvezéri kinevezésére lásd: SILAHDÂR FINDIKLILI MEHMED PAŞA: *Tarihi*. II. Cilt. İstanbul, 1928. (A

- továbbiakban: Silahdâr 1928) 226.; *Szilahtár Mehmed török krónikás visszatekintése 1686 eseményeire*. Ford.: Fodor Pál. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Szilahtár 1986) 414.; Hammer[-Purgstall] 1830, 465–466.; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 469, 475. – A kérdésről legújabban lásd TÓTH HAJNALKA: A „tatár kán” és Batthyány II. Ádám. *Fons* 16 (2009) 3. sz. (A továbbiakban: Tóth 2009) 377–378.
- ⁷ Szári Szülejmán pasa nagyvezér (fő)szerdári kinevezéséről: Szilahtár 1986, 420.; Silahdâr 1928, 236–237.; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 469.; Vö. İSMAIL HÂMI DANIŞMEND: *Osmanlı Devlet Erkâmı*. İstanbul, 1971. 45. – A magyarországi hadszíntéren eddig is tartózkodott egy a hadi eseményekért felelős szerdár, ezt a tisztet 1685 decemberétől Szarhos Ahmed pasa töltötte be, kinevezésére lásd: Szilahtár 1986, 414.; Silahdâr 1928, 226.; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 469. – A nagyvezéri sereg felvonulására lásd Tóth 2009, 381–385.
- ⁸ A készülődésre, hadjárat megindulására újabban lásd TÓTH HAJNALKA: A Kanizsával szembeni végvidék 1686-ban Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális jelentései alapján. *Hadttörténelmi Közlemények* 121 (2008) 3–4. sz. 757–764.
- ⁹ Károlyi–Wellmann 1936, 371–378. Lotharingiai Károly naplója 1986, 208–214.
- ¹⁰ „Der feige Ainedschi-Soliman, diese letzte Hoffnung des Reiches” Jorga 1911, 217.
- ¹¹ Ma az eseményekre vonatkozóan két török történeti munkát ismer a szakirodalom: a már fent említett Szilahtár Findiklili Mehmed munkája (lásd 7. jegyzet), amelynek az 1686. évi Buda körüli eseményekre vonatkozó részeire már utaltunk (lásd 7. jegyzet). A munkának a Buda elfoglalása utáni történésekről szóló és az 1687. évre vonatkozó részeit magyarul Káldy–Nagy Gyula fordításában olvashatjuk: *Szilahtár török krónikás leírása a Magyarországra küldött török felmentő sereg hadműveleteiről, a török uralom térvészteséről*. Ford.: Káldy–Nagy Gyula. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526–1790. Szerk.: Sinkovics István. Budapest, 1968. (A továbbiakban: Szilahtár 1968) 680–690. A másik történeti munka RASID EFENDI: *Tarihi* I. Cilt. İstanbul, 1882. (A továbbiakban: Rashid 1882) A történetírókról lásd FRANZ BABINGER: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*. Leipzig, 1927. Rasid Efendiről magyarul KARÁCSON IMRE: Az 1663. török hadjárat Magyarországon. Rasid efendi török történetíró leírása szerint. *Hadttörténelmi Közlemények*, 9 (1896) 74. 2. jegyzet.
- ¹² Szilahtár 1968, 683. Vö. „A főszerdár pedig, akinek határozatlansága miatt estek így a dolgok, minthogy személyes vallási kötelessége lett volna a számtalan katonával segítségükre sietni, megszegyenülten felkerekedett arról a helyről és visszafordult Eszék irányába”. Szilahtár 1986, 433. Vö. még Silahdâr 1928, 251. – A nagyvezér Buda elvesztésének oka-ként a lőporraktár felrobbanását jelölte meg. *Baló Mátyás erdélyi követ jelentése Szülejmán nagyvezér táborából*. In: Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Baló 1986) 463. Vö. Jorga 1911, 217.
- ¹³ Vö. Jorga 1911, 217; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 471.
- ¹⁴ Vö. NAGY LAJOS: *Az 1686–1687. évi hadjárat*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs 1987. (A továbbiakban: Nagy 1987) 16.; Baló 1986, 467. – A „Galga szultán” személyére lásd Tóth 2009, 379., 385.
- ¹⁵ Az 1686. szeptember 2. utáni eseményekre részletesen lásd Bánlaky 2000, v. r., Nagy 1987, 13–21.
- ¹⁶ Az egyesült (császári, német birodalmi és bajor) haderő Nagy Lajos számításai szerint 45 ezer gyalogosból és 34 ezer lovasból állt és kb. 7 és fél ezer magyar huszár vonult előrttük. Nagy 1987, 15., 43. 1. jegyzet. Ellenétben Frederico Cornaro, illetve egy másik kortárs ismeretlen számításaival, akik 24, illetve 20 ezer lovasról, továbbá 12 ezer gyalogosról, illetve 5 ezer dragonosról számolnak be. *Frederico Cornaro levelei Marco Antonio Guistinianinak*. In: Buda ostroma, 1686. szerk.: Péter Katalin. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Cornaro 1986) 168. és *Ismeretlen levele*. In: Uo. 172. – Érdemes megjegyezni, hogy mindkét levél

jelentős számú magyar katonáról tesz említést. Az újabb kutatások szerint a Buda alatt és az ostromhoz kapcsolódó hadműveletekben több, mint 15 ezer magyar katona vett részt. CZIGÁNY ISTVÁN: A Habsburg Birodalom megváltozott hadászati helyzete és a végvári katonaság szerepének módosulása. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúban* (1686–1699) Szerk.: Bodó Sándor–Szabó Jolán. Studia Agriensia 9. Eger, 1989. 30–31. UÓ: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 102 (1989) 2. sz. 164–166.

- 17 A császári hadsereg vonulásának állomásait a táborhelyekről készült térképek alapján (a térképek bemutatásával együtt) lásd Nagy 1987, 15–16, illetve a képmelléklet.
- 18 Frederico Cornaro Marcantonio Guistinianinak 1686. szeptember 22-én keltezett levelében arról tesz említést, hogy a Porta tolmácsától, Maurocordatotól békeajánlatot tartalmazó levél érkezett Bádeni Hermannhoz, a Haditanács elnökéhez. A levél augusztus 26-i keltezésével kapcsolatban megjegyzi, hogy nyilván visszatúmozták, mert „a törökök nem akarnak szerencsétlen sorsukban nagyobb levertséget és rémületet mutatni”. Cornaro 1686, 194. Vö. Nagy 1987, 18.
- 19 Baló 1986, 463. Vö. Zinkeisen 1857, 125.
- 20 Frederico Cornaro fent említett szeptemberi levele szerint I. Lipót császár álláspontja: „Ófelsége semmit sem akar hallani a békéről; a dicsőséges béke megkötésére az lesz a legalkalmasabb idő, amikor a törökök zavarban lesznek, és más körülmények között elérhetetlen előnyöket lehet tőlük kicsikarni”. Cornaro 1986, 194. Vö. Zinkeisen 1857, 125.
- 21 *Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs 1987. (A továbbiakban: Lotharingiai Károly naplója II 1987) 79. Vö. Nagy 1987, 15.
- 22 Scherffenberg kinevezésére Nagy 1987, 19. A kinevezésről említést tesz Frederico Cornaro is. Cornaro 1686, 170., 172.
- 23 Bádeni Lajos hadoszlopának összetételére – amely három vértés, három dragonyos és hét gyalogos ezredből állt – lásd Nagy 1987, 18., 41. 25. jegyzet. Vö. Zinkeisen 1857, 124.
- 24 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 80.; Szilahtár 1968, 685.; Szilahtár 1986, 435.; Silahdár 1928, 252.; Baló 1986, 468.
- 25 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 83.; Szilahtár 1968, 685.; Szilahtár 1986, 435.; Silahdár 1928, 252.; Baló 1986, 468. Vö. Zinkeisen 1857, 124.; Bánlaky 2000, v. r.; Nagy 1987, 83.
- 26 Szilahtár 1968, 686.; Szilahtár 1986, 435.; Silahdár 1928, 253.; Baló 1986, 468.; Vö. Bánlaky 2000, v. r.; Nagy 1987, 19–20.
- 27 Bádeni Lajos már Simontornya elfoglalása után Kaposvár alá érkezett, de elvonult onnan, hogy egyesüljön a Dráván átkelő Scherffenberggel. Szilahtár 1968, 685–686.; Szilahtár 1986, 436.; Silahdár 1928., 253. Vö. Zinkeisen 1857, 125.; Nagy 1987, 20.
- 28 A hús ezredből álló hadoszlopban két magyar ezred is volt, a Barkóczy és a Petneházy huszárezred. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 80. Vö. Nagy 1987, 21., 45. 45., 46., 47. jegyzet. – A sereg élére kinevezett Antonio Caraffa tábornok csak október második felében csatlakozott hadtestéhez, amely már október 7. óta ostromolta Szegedet. Hammer[–Purgstall] 1830, 736.; Zinkeisen 1857, 125.; Nagy 1987, 21.
- 29 A Veterani gróf által vezetett császári hadtest: „7 lovasezred, 2 dragonyosezred, egy horvát ezred és Barkóczy huszárjai alkottak 6 ezer vagy még több lovassal”. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 81–83. Az eseményre lásd még Szilahtár 1968, 683.; Szilahtár 1986, 433.; Silahdár 1928, 251.; Baló 1986, 465. Vö. Nagy 1987, 21–22. Nagy a török forrással ellentétben tévesen Ahmednek nevezi ennek a segédhadnak a vezetőjét.
- 30 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 83. A második török segédhad valójában a nagyvezér seregének az előhada volt Oszmán Pasa Oglu Ahmed vezír pasa vezetésével. Szilahtár 1968, 684.; Szilahtár 1986, 434.; Silahdár 1928, 251–252.; Baló 1986, 465. Vö. Nagy 1987, 22.
- 31 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 83; Szilahtár 1968, 685.; Szilahtár 1986, 434.; Silahdár

1928, 252.

- ³² A béketárgyalásra való felhívását a nagyvezér többször megismételte, az 1687 januárjában és februárjában Bádeni Hermann őrgróffal, a Haditanács elnökével való levélváltását lásd *Szulejmán nagyvezír és Hermann von Baden levélváltása*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 287–292. – „Sogleich erneuerte er die schon von Peterwardein aus den Siegern gemachten Friedensvorschläge in bescheidenem Tone”. Jorga 1911, 218. Vö. Hammer[–Purgstall] 1830, 476.; ONNO KLOPP: *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699*. Graz, 1882. (A továbbiakban Klopp 1882) 407.
- ³³ Lotharingiai Károly Nagyvárad bevételét sürgette, aminek bevételével rendezte volna Erdély bizonytalan helyzetét rendezte volna. A herceg terveire Lotharingiai Károly naplója II 1987, 92. Bádeni Lajos viszont Szigetvár ostromát javasolta. Bánlaky 2000, v. r.; Nagy 1987, 23.
- ³⁴ Mindkét seregetestnek a kijelölt helyen (Esztergom, illetve Szolnok) május 20-ig kellett összegyűlnie. Körülbelül hatvan ezer fős katonasággal számoltak. Zinkeisen 1857, 126; Bánlaky 2000, v. r. – Az 1687. évi hadműveletekről szóló források kevés szót ejtenek a magyar katonaságról. A császári seregben a Pálffy huszárezredet említik, míg a Barkóczy és a Csáky huszárezredet a bajor sereghez rendelték. Vö. Nagy 1987, 49. 84. jegyzet. A témában lásd még CZIGÁNY ISTVÁN: *A magyarországi katonaság és az 1687-es török ellenes hadjárat*. In *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 115–124.
- ³⁵ „Es wurde im ganzen Reiche eine Kriegssteuer ausgeschrieben...” Hammer[–Purgstall] 1830, 476; HÓVÁRI JÁNOS: *A nagyharsányi csata török szemmel*. In *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989 (A továbbiakban: Hóvári 1989) 65.
- ³⁶ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 96.
- ³⁷ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 98.
- ³⁸ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 100.
- ³⁹ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 101.; Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 274.; Rashid 1882, 503. Vö. Uzunçarşılı I. 2003⁶, 471.; Nagy 1987, 24. – Jorgánál azt találjuk, hogy a nagyvezér június 19-én kelt át a Száván, azaz indult el Belgrádból, ami mindenképpen késő lenne. Jorga 1911, 218.
- ⁴⁰ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 104–106; Nagy 1987, 25.
- ⁴¹ Az Old nevű község déli határrészében lévő Újtónál. NAGY LAJOS: *A nagyharsányi csata*. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. (A továbbiakban Nagy 1989) 45. Az átkelőről még Nagy 1987, 25. Szilahrtárnál Újtó szerepel. Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 274.
- ⁴² A herceg seregéhez való csatlakozás nem probléma nélküli kérdéséről lásd még: Bánlaky 2000, v. r. – A bajor sereg létszámára Nagy 1987, 27, 46. 75. jegyzet. A bajor hadtestben szolgált két magyar huszárezredet Horvátországba rendelték. Nagy 1987, 49. 84. jegyzet. Ez azonban nem jelentette, hogy magyar katonaság ne maradt volna a választófejedelem és a herceg vezénylete alatt. Lásd pl. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 112.
- ⁴³ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 114.; *Miksa Emánuel választófejedelem naplójából (1687)*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. (A továbbiakban Miksa Emánuel naplója 1987) 156.; Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 274. Vö. Bánlaky Philipp Rödert, Bádeni Lajos életrajzíróját idézi: „aber keineswegs in ihrer üblichen Schlachordnung im freien Felde, sondern was seit Gründung des Reichs bei ihnen noch nie geschehen, in einem starken, ganz nach europäischer Art verschanzten Lager, das Essek im Halbkreise umgebend, beiderseits an den Donaustrom (sic! nyilván elírásról van szó és a Drávát kell érteni rajta) anlehnte und mit 60 Geschützen versehen war.” Bánlaky 2000, v. r., XVII/23. sz. melléklet. Vö. Nagy 1987, 30. – A nagyvezér hadseregének létszámára vonatkozóan a híradások július közepén 80 ezerről szóltak, a herceg több, mint 70 ezret említ. Lotharingiai

- Károly naplója II 1987, 112., 114., 115. Hammer[–Purgstall] a török haderőt 49 ezer emberre, 14 ezer tevére, 70 ágyúra és 400 lószerkocsira teszi, amihez a tatárokat is hozzáadva 60 ezerről ír. Hammer[–Purgstall] 1830, 479. Vö. Zinkeisen 1857, 126.
- 44 Nagy a török sereg visszahúzódását a sáncrendszer mögé azzal indokolja, hogy Szülejmán belátta: serege tehetetlen „a keresztény hadsereg vonalas hadviselésével szemben”. Nagy 1987, 29.
- 45 Nagy a herceg hadinaplója alapján végigveszi, hogy egyáltalán milyen lehetőségei lehettek volna, és hogy végül a katonai vezetés is a visszavonulást tartotta a legrealisabbnak. Nagy 1987, 30. Vö. Bánlaky 2000. v. r. Vö. Az „ellenség sokkal erősebb, mint eddig gondoltuk, [...] itt nem nyomulunk tovább, a katonaságunk erre jobb alkalmat keres majd, amikor az ellenség kint lesz a nyílt mezőn”. Miksa Emánuel naplója 1987, 158.
- 46 Nagy 1987, 30. A veszteségekkel kapcsolatban a fennmaradt források ugyan eltérő adatokat hoznak, de a vezérek hadinaplói a pár száz fős keresztény áldozat mellett inkább a törökök veszteségeiről szólnak. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 122. (100 magyarról, akiket az ellenség lekasabolt 114–115.), Miksa Emánuel naplója 1987, 169. Bonomo 1987, 236. A Szilahrtárnál olvasható több ezres veszteségre nincsenek adatok, nyilvánvalóan túloz a török történetíró. Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 274. Vö. még Zinkeisen 1857, 126.; Bánlaky 2000, v. r.: ők a császáriak több, mint ezer fős veszteségéről írnak.
- 47 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 115.
- 48 1687. július 27. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 116.
- 49 Miksa Emánuel naplója július 24-én a nagyvezérnek a szigetvári és kanizsai pasákhöz írt leveleit említi, amelyekben a keresztényekkel való sikeres megütözéséről számol be. A körbe zárt Szigetváron és Kanizsán továbbra is „vitézül védekezzenek [...], a segítség a kellő időben nem marad el”. Miksa Emánuel naplója 1987, 160; Hóvári 1989, 66.
- 50 Rashid 1882, 507.; Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 275. A magyar fordítást idézi Hóvári 1989, 66. Vö. a nagyvezér augusztus 4-én tartott tanácskozásáról Hammer[–Purgstall] 1830, 480.
- 51 Szilahrtár Mehmed – már a későbbiek ismeretében – a döntést elhibázottnak tartotta. Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.
- 52 Lotharingiai Károly hadinaplója 116. Elfogott törököktől értesültek az eszéki hajóhíd lefektetéséről, illetve a bal oldali töltés helyreállításáról. Nagy 1987, 31.
- 53 1687. július 29. Harkány és Mohács között. Lotharingiai Károly hadinaplója 116–117.; Nagy 1987, 31.; Hóvári 1989, 66. – A mohácsi hadibázisról lásd KUTI ISTVÁN–ÚJVÁRI ANDRÁS: Mohácsi hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 75–96.
- 54 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 117.
- 55 A tábor helyének pontosabb meghatározását lásd Hóvári 1989, 66–68. Vö. Rashid 1882, 507.; Nagy 1987, 31.
- 56 Nagy 1987, 32. Nagy 1989, 46.
- 57 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 119.
- 58 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 119–120. Augusztus 11-re virradó éjjel Szent Márton és Márok között táboroztak, 11-én átkeltek a Karassón és a Villányi hegység északi oldalán indultak el nyugati irányba. Nagy 1989, 46. – A mohácsi palánk felgyújtásáról a török történetírók is megemlékeznek Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507.
- 59 A továbbvonulás akadályoztatásáról Lotharingiai Károly naplója II 1987, 119.; Miksa Emánuel naplója 1987, 165; *Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról*. Ford.: Szita László. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. (A továbbiakban Hasslingen 1987) 201–202.; *Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emanuel gyóntató papjának naplójából (1687)*. Ford.: Nagy Lajos. In: Uo. (A továbbiakban Bonomo 1987) 234.; Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507. Vö. Nagy 1987, 32–33; Hóvári 1989, 69–70.

- ⁶⁰ Hóvári 1989, 70.
- ⁶¹ Nagy 1987, 33–34; Nagy 1989, 47.
- ⁶² Miksa Emánuel naplója 1987, 165.
- ⁶³ Sziláhtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Klopp 1882, 408.; Nagy 1987, 33–34; Hóvári 1989, 69.
- ⁶⁴ Hóvári a török források elemzése során arra az érdekes momentumra is felhívja a figyelmet, hogy mind Sziláhtár Mehmed, mind pedig Rasid Efendi történeti munkájában maga a nagyharsányi csata az augusztus 11-i délutáni összecsapásokkal veszi kezdetét, a leírásuk szerint a nagyvezér ekkor indult meg északra a baranyavári táborból, hogy beavatkozzon, holott erre csak az következő napon, augusztus 12-én került sor. Sziláhtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507.; Hóvári 1989, 70. – A nagyvezér táborának elhelyezkedésére VERESS D. CSABA: Hol zajlott le a „második mohácsi” vagy a „harsány-hegyi csata” 1687. augusztus 12-én? In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. (A továbbiakban Veress 1989) 57. A terepviszonyokat nehezítette a Karassóval párhuzamosan, attól nyugatra húzóódó törésvonal, ami a völgyet a fennsíktól elválasztotta és a Mohács–Siklós utat is – Villáynál – keresztbe metszette.
- ⁶⁵ Sziláhtár 1968, 687–688.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507–508.; Hóvári 1989, 71.
- ⁶⁶ A mai Villány belterületén. A délutáni hadművelet pedig innen délre, délkeletre zajlottak. A helyszín azonosítása során az volt az alapvető kérdés, hogy a Harsány-hegyhez viszonyítva – amihez a kortársak kapcsolták az eseményt – hol zajlott a csata: az annak déli lábánál fekvő sík területen, Nagyharsány falu határában vagy az attól keletre elterülő fennsíkon, amely terület azonban Villány határához tartozott. Veress félrevezetőnek értékelte, hogy a keresztény csapatok táborozását ábrázoló térképeken Kistótfalu nevét tévesen a középkori Villány romos épületei mellett tűntették fel. Kistótfalu a csata helyszínétől 15 kilométerre északnyugatra található. Veress 1989, 49–61.
- ⁶⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a gondos előkészületeket nem a nagyvezérnek tulajdonítja. Sziláhtár 1968, 688.; Silahdár 1928, 275. Vö. Hóvári 1989, 71.
- ⁶⁸ Nagy 1987, 36.; Nagy 1989, 47. Vö. 66. jegyzet.
- ⁶⁹ Hóvári 1989, 70.
- ⁷⁰ A hadmozdulatokra Nagy 1987, 36–37.; Nagy 1989, 47.; Veress 1989, 55–56.
- ⁷¹ Veress 1989, 57.
- ⁷² A török lovasság [...] csaknem menekülésszerűen hátrált egészen a biztonságos futóárkok mögé”. Hasslingen 1987, 236. Vö. Nagy 1987, 38–40.; Nagy 1989, 47.; Veress 1989, 58.; Hóvári 1989, 72–73.
- ⁷³ Miksa Emánuel naplója 1987, 169. A török sereg visszavonulásáról és menekülésről még Lotharingiai Károly naplója II 1987, 121. „Az ellenség lemeszárlását, a gyilkolást nem lehet leírni.” Hasslingen 1987, 202. Vö. Bonomo 1987, 236.; Sziláhtár 1968, 688.; Silahdár 1928, 276. Veress 1989, 59.; Nagy 1987, 39.; Nagy 1989, 47.; Klopp 1882, 409.; Hóvári 1989, 72–73.
- ⁷⁴ Veress 1989, 55., 59.
- ⁷⁵ A nagyvezér serege a teljes hadifelszerelését hátrahagyva menekült el a csataterőről és a sáncokból. A források 70 zsákmányolt ágyúról és 12 mozsárágyúról, tömördek löporról és hadianyagról írnak, nem beszélve a lovakról és az ellátmányról. Áldozatokról és veszteségekről Lotharingiai Károly naplója II 1987, 122.; Miksa Emánuel naplója 1987, 169.; Hasslingen 1987, 202.; Bonomo 1987, 236. Vö. Zinkeisen 1857, 126.; Jorga 1911, 219.; Nagy 1987, 40–41.; Nagy 1989, 48.
- ⁷⁶ Sziláhtár 1968, 688; Silahdár 1928, 275; Rasid 1882, 507.
- ⁷⁷ Hóvári tanulmányában védelmébe is veszi a nagyvezért, mondván, hogy a török hadvezetés még általában nem látta tisztán a modernizálódó nyugat-európai hadseregek előnyeit, erősségeit. Hóvári 1989, 72.